

Mehmet Sadık Rifat Paşa ve Tanzimat

Seyit Battal UĞURLU*
Mehmet DEMİRTAŞ **

Özet

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Mehmet Sadık Rifat Paşa, Osmanlı devletinin çalkantılı bir döneminde birçok idari ve politik dönüşümde etkin rol oynamıştır. Yurtiçi ve yurtdışındaki görevleri ve yabancı devlet idarecileriyle etkileşiminden edindiği deneyimleriyle Tanzimat'ın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'nın icraatlarına önemli açıdan destek olmuştur. Sadık Rifat Paşa'nın düşüncelerinde Metternich'in göz ardı edilemeyecek bir yeri vardır. Sadık Rifat'ın yönetim anlayışının odağında; insan için temel haklar, eşitlik ve adalet düşüncesi yer alır. O, adaleti halkın refahı huzuru ve geleceği için temel şart olarak görür. Devlet yönetiminde hoşgörü, vefa, erdem ve insana yaraşır sevecenlik türü ölçütlere her zaman öncelik verir. Bu görüşleri, Tanzimat'ın temel prensipleri arasında yer aldığı gibi, Islahat'ın Fermanı'nın da hazırlayıcısıdır.

Anahtar kelimeler: Mehmet Sadık Rifat Paşa, Tanzimat, Metternich, Batılılaşma.

Mehmet Sadık Rifat Pasha and The Tanzimat

Abstract

Sadık Rifat Paşa, one of the most leading statesmen of Administrative Reforms, played an important role in various political and administrative transformations in a problematic period of the Ottoman Empire. With the missions within and outside the country, together with his experiences he developed out of the relationships with foreign statesmen, he made significant contributions to the achievements of

---

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
seyitugurlu@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
demirtasm@gmail.com

Mustafa Reşid Pasha who is regarded as the architect of Tanzimat. Metternich's influence on Sadık Rifat Pasha's ideas cannot be denied. The idea of substantial rights of men, equality and justice occupy the centre of his administration approach. He sees justice as the main factor for peace, happiness and prosperous future for the public. He usually favours such humane measures as loyalty, virtue and compassion. These opinions are not only among the main principles of Administrative Reform but also sort of prepared the preconditions for Reform Edict.

Key Words: Mehmet Sadık Rifat Pasha, Tanzimat, Metternich, Westernization.

Mehmet Sadık Rifat Paşa 1222 (1807) yılı Şaban ayı sonlarında II. Mahmut'un tahta çıkışından bir yıl önce İstanbul'da doğmuştur¹. Babası Masârifat Nazırı Hacı Ali Bey'dir. O sırada hâlâ ulemanın kontrolünde olan ilk eğitimini tamamladıktan sonra özel eğitim almak üzere Enderun'a gitti. Bir senelik eğitiminden sonra Masârif Nazırı olarak görev yapan babasının daha önceki hizmetlerine dayanılarak, Hazine Odası'na kâtip çırağı tayin edildi. Annesinin isteği üzerine, bu memuriyetten, Babîâlî'nin Saray'daki bürosuna nakledildi ve yetiştirilmek üzere Mektubî-i Sadaret Odası'na verildi. Üstlerinin dikkatini kısa zamanda çekti ve Yunan İsyanı, 1829 Rus Harbi ve Mısır meselesi gibi bir dizi kriz sırasında güvenilir bir raportör olarak hizmet verdi. Bu kabiliyeti sayesinde Pertev Paşa'nın gözüne girmeyi başardı. 1834'te Âmedi Vekili (Hariciye Nezareti Müsteşarı Yardımcısı) tayin edildi. Ancak, tayin edilmesinin üçüncü yılında, hâmisî Pertev Paşa gözden düşüp, yerine Akif Paşa Dâhiliye Nezareti'ne (Pertev Paşa iş başındayken kurulan) tayin edildiğinde, Babîâlî'de kendi aleyhine yapılmış ihbarların çoğunun Sadık Rifat'ın kaleminden çıkmış olduğunu gördü. Ayrıca, müsteşarlıktaki uygulamaların çoğunun Rifat tarafından değiştirilmiş olduğunu fark edince onu görevinden aldı. Sadık Rifat'ın böylesine ham bir reformist olarak şekillenişinde sözü geçen kişi, yine Mustafa Reşit Paşa'nın akıl hocası ve destekleyicisi Pertev Paşa idi. Akif Paşa'nın geri dönüşü, Sadık Rifat'ın yeniliklerinin silinip süpürülmesi demektir. Ancak Sadık Rifat, Reşit Paşa'nın tam zamanında Hariciye Nazırlığı'na atanması dolayısıyla daha fazla ceza almaktan kurtuldu ve Viyana'ya sefir olarak gönderildi (Mardin 1996:

---

¹Paşa'nın hayatı ile ilgili bilgiler şu kaynaklarda mevcuttur: Abdurrahman Şeref, *Tarih Müsâhebeleri* (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (Çev: Mümtaz'er Türköne), İletişim Yayınları İstanbul 1996; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Yayınlayan: Bekir S. Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1992; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani* (Yay. Haz.: Mustafa Keskin) C. II., Sebil Yayınevi İstanbul 1996; Ali Fuat, "Rical-i Tanzimat'tan Rifat Paşa", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, I (II), 1-11; Ahmet Sevgi- Mustafa Özcan (Haz.), *Prof. Ali Cânib Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, Konya (1995); Sadık Rifat Paşa, *Müntebâhât-ı Âsâr*, İstanbul 1873-1874, 2-6.

198–199). Paşa, kanunlaştırma hareketlerinin çok yoğun olduğu bir dönemde kısa süren hayatında üst düzey devlet kademelerinde birçok görev almıştır. 1840'ta Hariciye Müsteşarlığı'nda, Maliye Nazırlığı'nda, ilki 1842'de olmak üzere muhtelif tarihlerde dört defa Hariciye Nazırlığı'nda, dört defa da Meclis-i Vâlâ Reisliği'nde ve 1854'te Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığında bulunmuştur. Geçirdiği bir ameliyattan sonra da vefat etmiştir.

Rifat Paşa, diplomasi işlerinde bilgisi ve mahareti, edipliği, cömertliği, ileri görüşlülüğü ve halûk tabiatı ile tanınmış bir devlet adamı olarak anılagelmiştir (Unat 1992: 215). 1839–1856 yılları arasında üst düzey devlet görevlerini icra ederken, bir idare memurundan çok, bir diplomat olduğunu ziyadesiyle kanıtlamıştır. Paşanın; fikrinde ısrar etmeyen, bir konuda birden çok çözüm getiren bir kişi olduğunu söyleyen Abdurrahman Şeref, bunun yanında Rifat Paşa'nın, meselelerin doğrusunu kendisinin de kestiremediğini ve kafaları karıştırdığını ileri sürerek (Şeref 1985: 98), çelişkiye düşmüş görünmektedir. Çünkü Paşa'nın ileri görüşlü olması durumunda işlerin doğruluğunu kavraması gerekir. Buna göre Unat ve Şeref çelişmiş durumdadırlar. Gerek bulunduğu görevler, gerekse ıslahata dair hazırladığı layihalar ve sunduğu öneriler, Rifat Paşa'nın doğruyu kavrama gücüne sahip, aynı zamanda ileriye de gören bir yapıya sahip olduğunu ispat etmektedir.

Sadık Rifat Paşa, bulunduğu Beylikçi, Âmedi gibi önemli görevler sayesinde idare mekanizmasının bozukluğunu, içinde bulunulan şartların vahametini, esaslı ve çabuk tedbirlerin gerekli olduğunu biliyordu. Devrinin birbirini hiç de tutmayan dağınık yenilik hareketlerine tanık da olmuştu. Bundan dolayı sadece dış hayatla ve teknik değişikliklerle uğraşamazdı. Bütün hususîlikleri, kuvvet ve mantığı, “insan”ın etrafında toplanan bir sistemi görmüştü (Tanpınar 1998: 120). Yabancı dil bilmemekle beraber, ortaya attığı fikirleriyle, yetiştiği ortamın yeniye ne kadar açık ve onu kabule nasıl hazır olduğunu göstermiştir. Ali Fuad, onun yükselmesini üç nedene bağlar: “Reşit, Âli ve Fuat Paşalar gibi iktidara müteveffık zatın bulunması birinci nedendir. İkincisi yabancı dil bilmemesi, üçüncü neden de yapı itibarıyla müteredit, biraz da hoppa mizaç ve hafif meşrep” (Ali Fuad, 1929: 1) olmasıdır. Son iki özelliğin bir insanın yetişmesine katkıda bulunması garip bir iddiadır. Yabancı dil bilmemek ve sabit kararlı olmamak bir diplomat için önemli eksikliklerden olsa gerek. Bu durumda Ali Fuad'ın görüşlerine itidalli yaklaşılmasında fayda olduğu düşünülmektedir. Çünkü Ali Fuad'ın sözünü ettiği özellikler ileri görüşlü ve iyi bir devlet adamının özellikleri olamaz. Ancak çağın şartlarının getirdiği bir sonuç olarak Rifat Paşa konumunu korumak için çeşitli ahlakî olmayan yollara başvurmuş olmalıdır. Aksi takdirde memuriyet hayatı boyunca, devletin içinde bulunduğu şartların düzeltilmesine dair ileri sürdüğü görüşler büyük bir itibar görmüş olamazdı. Bu duruma göre paşadan söz eden kaynakların bazıları objektif olmaktan uzak bir niyet ve dille kaleme alınmıştır.

Tanzimat meclislerinde daima ilerleme ve reform esaslarını gözeterek sadakat ve iyilik yolundan ayrılmaması Reşit Paşa'ya haklı olarak şöhret ve övülme sağlamıştır. Reşit Paşa'nın yerine geçerek diplomaside denge kurmada Rifat Paşa'nın hizmeti

görülmüştür. Son yıllarda birbirinden hoşlanmasalar da Reşit ve Sadık Rifat Paşalar, politikada sürekli birbirini desteklemişlerdir (Şeref 1985: 100).

Tanzimat'a damgasını vuran bürokratlar özellikle başta Tercüme Odası olmak üzere, Hariciye'den yetişmişlerdir. Bu insanlar Tanzimat dönemiyle birlikte ortaya çıkan ve Batıyı tanıyan "yeni insan tipi"nin öncüleri oldukları gibi en tipik örnekleridir de (Seyitdanlıoğlu 1994: 24).

Rifat Paşa'nın fikirleriyle, sonraki on yıl içinde İmparatorlukta gerçekleştirilen reformlar arasındaki benzerliğin nedenini Şerif Mardin, onun "Türk reformlarının dönüm noktası olan yıllarda Hariciye Nezareti Müsteşarı, Hariciye Nazırı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi, Maliye Nazırı ve nihayet Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi muavini olarak çeşitli mevkilerde bulunması ve Viyana'dayken Reşit Paşa'ya sunduğu fikirleri uygulamak için geniş fırsatlar sağlaması"na bağlar (Mardin 1996: 200). Halil İncalcık da onun etkin görevlerde bulunduğunu ve 1841'de genel müfettiş olarak Rumeli'ye atandığını söyler (1985: 1544). Gerek Mardin gerekse İncalcık'tan da anlaşılacağı gibi paşa, ileri görüşlü olmasını şart kılan, dolayısıyla doğruyu kavrayamadığı şeklinde ileri sürülen görüşleri geçersiz kılan görevler icra etmiştir.

Sadık Rifat Paşa, Viyana elçiliğine gitmeden önceki memuriyetlerinde devlet işlerinde güvenilir bir kâtip olarak on yıla yakın bir zaman diliminde çalıştı. Bu faaliyetler ona bürokrasi mantığını kavramada önemli bir tecrübe kazandırdı. Yazdığı *İtalya Seyahatnamesi*, Tanpınar'a göre "eski nesrin belki sade eserlerinden biridir ve edebiyatımızda bu iklimin ilk aksi addedilebilir." Tanpınar, eserin en güzel tarafının "Avrupa muaşeretine Paşa'nın çok rahat bir ruhla ve hiç şaşırmadan intibak" sağlaması olduğunu; hikâye ve tasvirin "daima sade" kaldığını kaydeder (Tanpınar, 1988: 124). Türk Hariciyesi'nde "Sefaretnameler dönemi" diye adlandırılan zaman diliminde Sadık Rifat Paşa ile aynı yıllarda elçilik görevinde bulunan Mustafa Sâmî Efendi'nin yazdığı *Avrupa Risâlesi* karşılaştırıldığında, Mustafa Sâmî'nin eseri "hem değerlendirme ve dikkatleri, hem de dili ve üslûbu yönünden daha basit ve avam-ı millete daha yakın görünür" (Andı 1996: 27).

Rifat Paşa, *İtalya Seyahatnamesi*'nde 1838 Temmuz ortalarında Avusturya İmparatoru'nun İtalya Krallığı tacını giyme merasimine iştirak etmek üzere davetli bulunan diplomatlarla birlikte Viyana'dan itibaren Linz, Salzburg, Münih, Innsbrück, Trento, Verone yoluyla 17 günde Milano'ya, sonra da Venedik ve Trieste'ye varışını anlatmaktadır. Milano ve Venedik'te yapılan türlü törenlere ve gezintilere geniş bir yer verdikten başka bütün seyahati boyunca yollarda gördüğü yerlerin tabiat, bayındırlık, sosyal ve kültürel durumları bakımından dikkate değer saydığı bilgileri vermektedir. Milano ve çevresinden bahsederken, burayı İstanbul ile karşılaştırmakta ve vatan özlemi ile coşmuş bir içtenlikle, bütün güzelliklerine rağmen Milano'nun İstanbul ile boy ölçüşemeyeceğini belirtmektedir. Bu risalenin en kıymetli tarafı, Tanpınar'a göre, devlet idaresindeki örf ve göreneği veya keyfi idare sistemine karşılık esas olarak insanı, onun tabiatını hak ve ihtiyaçlarını ele alan akılcı bir devlet ve idare telakkisini tereddütsüz

ortaya atmasındadır (1998: 120). Sadık Rifat Paşa, burada, Avrupa ile Türkiye arasındaki temel farklar bulur ve ikincisinin birincisini hangi bakımlardan örnek alması gerektiği üzerinde bazı düşünceler öne sürer. Kendi kuşağından birçokları gibi o da Avrupa'nın servet, endüstri ve biliminden derin bir şekilde etkilenmişti ve ülkesinin ihyası için esas çareleri buralarda görmüştü. Fakat Avrupa devletlerinin refah temelini nüfusun sürekli artışı, ülkenin tarımdaki gelişmesi, esenlik ve güvenliğin korunması olduğunu açıklar. Böylesi bir durumun gerçekleşmesi için bir de şunlar gereklidir: “Her ulus ve halkın hayat ve mülkiyet, şeref ve ünü için tam bir güvenliğe erişilmesi yani zorunlu hak ve hürriyetlerin uygun bir şekilde uygulanması. Böyle olunca bu türlü güvenlik ve bu hürriyet hakları son derece dikkat ve ilgiyle korunur; fert olarak tebaa ve aynı şekilde ülkeler devletler için yaratılmamış, bilakis yüce Tanrı'nın hikmetiyle, dünya hükümdarlarına ülkelerinin refah ve mutluluğunu korumak ve savunmak için sadece lütf-ı ilahî ihsan edilmiş olduğuna göre, hükümet işlerinin yönetiminde ulusun haklarına ve devletin kanunlarına uygun olarak hareket ederler. Hiçbir keyfî ya da zorbaca hareket görülmez. Bu konular Avrupa'nın uygar devletleri için temel politikalarının alfabeti mesabesinde olduğundan bunlara Devlet-i Âliyye'nin de erişebilmesi için gerekli şartları sağlamak üzere en yüksek irade gücüyle mücadele etmek ve çabalamak acil bir zorunluluktur” (Lewis 1993: 132). Lewis'in, Paşa'nın, eserinden alıntı yaparak aktardığı bu görüşleri kendisinin ne denli ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu ispat eden temel referanslar arasında yer almaktadır.

Lewis, Rifat Paşa'nın temel fikirleri itibariyle “geleneksel İslâm siyasî düşüncesi” çerçevesinde yer aldığını, hürriyetten çok adaletle ilgili olduğunu söyler (1993: 132). Lewis'e göre Rifat Paşa “halkın hakları”ndan ve “hürriyet hakları”ndan söz ederken Fransa'dan alınan ve yine de tam anlaşılmamış olan, yeni fikirler ifade etmektedir. “Bunları Paris'teki Türk elçiliğinin serkâtibi Mustafa Samî Efendi'nin Avrupa üzerine denemesinde tekrar buluruz. 1840'ta yayınlanmış olan bu denemede yazar, Avrupa'nın hükümet şeklinden, din hürriyetinden, kanun önünde eşitlik ve güvenlikten, hürriyet ve ilerlemelerden hayranlıkla söz eder” (Lewis 1993: 132–133). Yukarıda paşanın eserinden hareketle dile getirilen görüşlere göre, paşa adaletin yanısıra insan merkezli düşünce, mülkiyet, insanın devlet için değil devletin insan için olduğu şeklindeki çağdaş anlayışa da dolayısıyla insan haklarına da kuvvetli vurgularda yapmaktadır. Lewis'in, “geleneksel İslam siyasî düşüncesi” olarak adlandırdığı dünya görüşünün insan haklarını içermediği şeklinde bir algıya yol açabilecek düşünceleri, paşanın bizzat eserinde savunduğu düşüncelerle çürütülmüş olmaktadır. Burada, Lewis'in düşüncelerinin, paşanın düşünceleri çerçevesinde sorgulanmasında fayda bulunmaktadır.

Rifat Paşa'nın eserlerini oluşturan yazılar, Viyana'ya elçi olarak gönderilmesinden sonra görülmeye başlar. Paşa Viyana'dayken Mustafa Reşit Paşa da o sırada Londra'da büyükelçilik görevinde bulunmaktaydı. Mustafa Reşit Paşa'yla yazışmaları ve Hariciye Nezareti'ne gönderdiği raporlar, asıl fikirlerinin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Ölümünden iki yıl sonra oğlu tarafından *Müntehâbât-ı Asar-ı Rifat Paşa* adıyla bir araya getirilen eserler 1858 tarihini taşımaktadır. Tanpınar'ın verdiği

bilgiye göre *Asar*'dan on iki kitapçıktan ibaret olanının basım yeri ve tarihi yoktur. Eserin elimizdeki nüshasında da söz konusu bilgiler yer almamaktadır. Dolayısıyla Tanpınar'ın sözünü ettiği nüsha, bizim de bu makalede kullandığımız nüsha olmalıdır. Ancak bu nüshanın başlığı *Müntehâbât-ı Asar* şeklindedir. Eser çeşitli bölümlerden oluşmuştur. Her bölümde yer alan konular ilgili başlıklarla verilmiştir. Konuların sonunda, kaleme alındığı tarihler yazılıdır. Eserin sonunda ise 25 Şevval sene 1259 (18 Kasım 1843) tarihi yer almaktadır.

Eserin 1858 tarihini taşıyan nüshası ise Takvimhâne-i Âmire matbaasında basılmıştır. İtalya seyahati notlarında da farklı kayıt vardır (Tanpınar 1998: 120). Berkes'in baskı tarihi olarak verdiği 1844 (Ülken 1978: 654), eserlerin basımı için söz konusu edildiğinde diğer tarihî kayıtlarla çelişmektedir.

Risalelerinde memurların istihdamı, iş güvenliği, mahkemece ispatlanmadıkça bir kimsenin suçlu sayılmaması gerektiği, rüşvet, iş ahlâkı gibi değişik konularda fikir yürüten Paşa, Meclis-i Vâlâ reisliğinden ayrılmasının akabinde, çocuklar için bir baba ağzından yazdığı *Risâle-i Ahlâk*'a devlet memurluğunda bulunanların yapmaları lâzım gelen şeylerden bahseden bir yazı ilave etmiştir (Sadık Rifat Paşa *Asar*: 58–76). Söz konusu eserde de görüldüğü gibi, mahkeme tarafından ispatlanmadıkça bir kimsenin suçlu sayılmaması gerektiği şeklindeki ileri görüş, çağdaş hukuk sistemlerinin temel referansları arasında yer almaktadır. Ahlâk Risâlesi'nde, insanı diğer hayvanlardan ayıran temel farkın, insanın iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırabilen bir varlık olması olduğunu dile getirerek, insanın iyi ve güzel huyları kazanması ve çirkin ve kötü huyları terk etmesinin önemine vurgu yapan Rifat Paşa, “zira sair hayvanlar dâhi insan gibi yer içer ve yatar kalkar, böyle yaradılışta ikisi birdir. İmdi, İnsanın sair hayvanlardan ayrılıp bilinmesi akli olup fikir etmesi ve nutk ve lisanı olup söylemesiyledir. İşbu nutk dâhi ilim dedikleri yani mutlaka bilmediği şeyleri bilenlerden öğrenüp bilmek ve kitabından okuyup bellekle olur ve kemal insanıyet dâhi ancak güzel huyluluk ile hâsıl olabilir. Bu cihetle çocuklar siyah ve beyazı fark etmeğe başladıkları vakitlerde iyi ve kötü şeyleri dâhi anlamağa sâi ve gayret itmek ve başlamak pek lüzumlu şeydir. Çünkü çocukluk yaş ağaç gibidir. Taze yaş ağaç her ne kadar eğri olsa dâhi doğrultması kolaydır. İşte bunun gibi insanın dâhi küçüklüğünde terbiye kabul itmesi kolay olur” şeklinde görüşlerini de ilave etmektedir (Sadık Rifat Paşa, *Müntehâbât-ı Asar-I*: 58-).

Viyana elçiliği, Sadık Rifat Paşa'nın önünü açmış, adeta onun için bir “mekteb-i siyaset” olmuştur. Sonraları kitap halinde yayımlanmış olan lââyihalarına konu olan temel reform tasarı ve talepleri, onun Viyana'ya varışından çok kısa bir süre sonra dile getirilmiş ve “bir program mahiyetini haiz” olmuştu (Tanpınar 1998: 72; Mardin 1996: 120). Öyle ki, bu tasarı ve talepler Tanzimat Fermanı'ndaki fikirlerin çok yakın bir benzerini, hattâ onu da aşan hükümleri serdetmiş ve bir ölçüde bu fermanın çekirdeğini hazırlamıştır (Altunış-Gürsoy 2006: 144). Bu sebepledir ki, Tanzimat'ın *ideologu* sayılmıştır (Somel 2001: 94).

Sadık Rifat Paşa, resmî vazifesi düşünüldüğünde, *Avrupa Ahvaline Dair Risale'de* sefaretnamenin sınırını aşmaz. Kendisinden önce Avrupa'ya herhangi bir vesileyle gönderilmiş birçok devlet memuru gibi o da Viyana'da gördüklerini anlatır. Ancak gördükleri hakkında, kendisinden öncekilerden küçümsenmeyecek düzeyde farklı bir yaklaşıma sahiptir. O, artık gittiği her yere; hayranlığını beraberinde safdilce götüren ve esasa gelince göz yuman bir seyyah veya gözlemci değildir. Aksine toplum yaşamının görünüşleri altında, bu yaşama bilinç ve yön veren, ondaki canlılığı anlam ve kimliğini şekillendiren sırrı ve hatta sistemi arayan uyanık fikirli bir devlet adamıdır (Tanpınar 1998: 120; Parla 2001: 225). Viyana'dayken, Londra'da büyük elçilik ve Hariciye Nazırlığı yapan Reşit Paşa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak idarî reformlarla ilgili geniş teklifleri içeren bir dizi mektup göndermeye başladı. Bu mektuplarda geliştirilen fikirler ve daha sonraki Gülhane Fermanı'nda ilan edilen prensiplerle Reşit Paşa'nın kendi 1841 tarihli Avusturya reform projesi ve Tanzimat'ın ilk yıllarında imparatorlukta uygulamaya konan fiilî reformlar arasında belirli bir paralellik vardı (Mardin 1996: 199–200; Altunış-Gürsoy 2006: 144).

Reşat Kaynar'ın, *Lütfü Efendi Tarihi*'nden naklettiği bilgiye göre, Mustafa Reşit Paşa, Hariciye Nazırlığı yaptığı sırada Viyana Sefiri Sadık Rifat Paşa ve yetiştirdiği bir iki müntesibden başka kendisiyle hemfikir olan kimse yoktu. Aksine mevcutların çoğu da kendisine muhalifti. “Husûsâ irtikabla me'lufiyette ba'zıları cihanda yegâne oldukları cihetle erbâb-ı irtikabın seddini ve ağrâz-ı şahsiyye-i keyfiyye icrâsının men'ini mucîb olacak tedâbirin te'sisi missillü ulemâ-yı devletin hiç işlerine elvermeyeceği meydanda” idi (Kaynar 1991: 174–175).

Sadık Rifat Paşa'nın, Akif Paşa'ya karşı Pertev Paşa'yı desteklemesi, bununla yetinmeyerek, Akif Paşa aleyhinde Babîâli'ye bir dizi ihbarı rapor etmesinin anlaşılması üzerine görevine son verilmiş, ona Viyana elçiliği görevi verilmek kaydıyla İstanbul'dan uzaklaşması sağlanmıştı. Sadık Rifat Paşa'nın önünü açacak olan bu macera, 1837'de başlamıştı. Tipik bir Babîâli politikası olan bu “uzaklaştırma”, siyasal açıdan hoş görülmemeyen, birçok yazar, politikacı ve aydına karşı kullanılmış bir siyasî yöntemdi. ‘Nefy Politikası’nın Sadık Paşa açısından Prens Metternich’le² sıkı bir ilişkiye girme gibi bir sonucu oldu. Bu ilişki, bir yandan Sadık Paşa'nın Avrupa siyasetini hızlı bir şekilde kavramasını sağlarken, diğer yandan da Metternich'in fikir ve telkinlerinin Babîâli'ye girişini sağlayacak bir kanal daha açtı. Temaslar Sadık Paşa'ya uluslararası siyasetle beraber, İtalya'nın medenî gelişimini kavrama konusunda da bir fikir verdi. “Çok çabuk öğrenme ve kavrama kabiliyeti olan Paşa'nın Batıyı dolaysız tanımak için dil öğrenmeye gayret etmemiş olması dikkate değerdir” (Ali Fuad 1929: 2–3).

² Prens Metternich (1773–1859): Avusturyalı devlet adamı. Rus kökenli soylu bir ailenin oğludur. Diplomasi öğrenimi gördü. Her türlü halk hareketine karşı tepki duyması, onu çok uluslu devlet yapısını statikocu bir yaklaşımla korumaya yönelmesine yol açtı. Dış politikada Avrupa güç dengesi öğretisinin en kararlı savunucusu oldu. Büyük devletlerarasında kurduğu uzun süreli bir Avrupa düzeni getirdi. Milliyetçi hareketlere İmparatorluk yapısını bozacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştır (Anonim 1994: 336–337).

Ortaylı'ya göre, Tanzimat devri aydını, “Avrupa politikasının ve yönetiminin modernleşmesini Metternich zihniyetiyle benimsemiş olan bir gruptu. Metternich'in, ‘İmparatorluğun dış politikadaki gücü içteki düzenin sağlamlığına bağlıdır’ sözü onların düsturuydu. Bu telkinleri benimseyenler Sadık Rifat Paşa ve Cevdet Paşa'dır (1995: 214). Mardin, Paşa'nın Viyana'dan Babıâli'ye gönderdiği lâyihalarda, kameralizmin³ bazen biraz primitif kalan fikrî kalıpları arasında nasıl yer ettiğinin takip edilebildiğini söylemektedir. Paşa'nın eserlerinin “imparatorluğun iktisadî kalkınması” (1994: 65–66) konusunda Metternich'in etraflı tavsiyelerini barındırdığını kaydediyor. Paşa'nın, devletin iktisadi kalkınmasına dair fikirlerinde Metternich'in etkisi olmasına rağmen, devletin içinde bulunduğu durumu ortaya koyması bakımından önemlidir. Sadık Rifat Paşa devletin iktisadi kalkınmasına dair bazı tedbirler önermekteydi. Buna göre ekonominin rayına girmesi için yapılması gerekenler ana hatlarıyla şunlardı:

1– Devletin gerçek gelirleri ne kadarsa harcamalarının da o kadar olması.

2–Adaletsizlik ve sıkıntıya yol açmaması için denklik (gelir-gider denkliği) karar defterleri tatbik olunup her daire kendi masrafını tahsisatıyla idare edip ondan başka karşılıksız hazineden bir şey verilmemesine her tarafça dikkat ve himmet olunması.

3–İhtiyaçlar meclis tarafından tespit ve tayin edilmedikçe hesapta olmayan masraflar yapılmaması, yine gerçek ihtiyaçlar meclis tarafından araştırılmadıkça büyük binalar yapılmasına girişilmemesi.

4– Devlet tarafından bazı satılacak ve alınacak eşyalar oldukça artırma ve eksiltme usulüne göre gereğinin yerine getirilmesi, devlet binalarının keşiflerinin araştırılması ve götürü verilen binalara bitiminde fazla para verilmemesi.

5–Devlet mülklerinden taşrada mevcut olan alacaklarının mümkün olduğu kadar tahsil edilmesine çalışılması.

6– Kalan borçların tahsiline gayret edilmesi.

7– Harcırâh ve hediyeelerin bir kaide altına alınması.

³ Kameralizm: Batıda daha çok fizyokratlar olarak bilinen kamu idarecilerin ve aydınların devlet yapılanmasına ilişkin ortaya koydukları görüşlere verilen addır. Kameralistlere göre güçlü devlet güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan devlettir. Devlet bu amaçla tebaasını eğitmek, ekonomik refahını artırmak, üretimde bulunmasını sağlamak ve bu yolla elde edilecek vergiler ve kaynaklarla yeni ve güçlü bir ordu ve bürokrasi kurmak zorundadır. Aydın despotizmi olarak da bilinen ve temelde kamu yönetiminde merkeziyetçiliği esas alan bu yaklaşım, Batı'dan Osmanlıya tevarüs etmiştir. 1795'te Avrupa'ya eğitim amacıyla veya diplomat olarak gidenler, o dönemde etkili bir düşünce olarak gördükleri Kameralist kuramı ve devlet sistemlerini incelemişlerdir. Nitekim söz konusu kişiler, Osmanlı'nın geri kalmasında, sahip olunan kaynakların yeterince ve etkili bir biçimde kullanılmamış ve vergilerin toplanmamış olmasına bağlayarak Kameralist yaklaşımın bu sorunun çözümüne katkıda bulunacağına inanmışlardır. Mustafa Reşit Paşa'nın fikirleri ve bu fikirlerin bir yansıması olan Tanzimat Fermanı da bu düşüncelerle oluşturulmuştur denilebilir (Mardin 1994: 85-86)

8–Vergisi olan gelirlerin tarifesi neşr olunarak ondan ziyade mültezimlerin bir şey alamamaları (Sadık Rifat Paşa, *Müntehâbât-ı Asar-I*: 2-3).

Sadık Rifat Paşa tasarruf meselesine büyük önem vermekte ve bunun için çeşitli uyarılarda bulunmaktadır:

Maliye meselesinin iyi bir şekilde yönetilmesi, hükümet tarafından ileride hazinede darlık meydana gelmemesi ve işlerin hal edilmesi konusunda çeşitli bahaneler ileri sürülmemesi için şimdiden imkân müsait iken belli derecelerde tasarruf gerekmektedir. Yeni gelirlerin temini iyi bir idare ile mümkün olacağından, bu işin de bütün devlet görevlilerinin gayret ve yardımlarıyla ve ortak girişimlerle gerçekleşeceği ortadadır.

Hem, devlet dairelerinde işlemlerin yapılması esnasında alım satım işlerinin fesattan kurtulmasını sağlayacak hem de devletin menfaatlerinin temininden dolayı mümkün olduğu halde bütün alım satımlara dair çeşitli senetlerin para değerine göre basılması gerekmektedir.

İktisadi kalkınma konusunda olduğu gibi diğer alanlarda da Metternich'in etkisi olduğunu söyleyen Mardin, bir başka çalışmasında da (1996: 202) bu izi sürmektedir: Sadık Rifat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılandırılması konusundaki temel olarak muhafazakâr yaklaşımının, “aşırı” özgürlük korkusu kadar, soyut “hürriyet”ten çok, “verimliliği” korumayı hedef alan tedbirleri vurgulamasının, Metternich'in onun yazılarındaki etkilerinin asıl delili olduğunu dile getirir.

19. yüzyılın ortalarında eski Avrupa yapısını sürdürmekte ısrar eden üç devlet vardı: Avusturya, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu. Her üç ülke de bünyelerinde birbirleriyle tarihî-ırkî bağı olan halk gruplarına hükmediyorlardı. Gelişen ulusalcılık akımları bu üç devlet için tehlikeydi. Bu tehlikeye karşı en inatçı politika izleyen Metternich'ti (Ortaylı 1983: 362–363). Metternich'in izlediği politika kendi ülkesiyle sınırlı kalmayıp Rusya'yı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiliyordu. İmparatorluklar, yerini yavaş yavaş ulus devletlere bırakırken üç devlet mevcut yapılarını koruma hesaplarını yapıyorlardı: “Prens Metternich öteden beri Osmanlı Devleti'nin iç işlerini düzeltmesini, memleket güvenliğini, halkın haklarını, rahat ve zenginliğini sağlamasını tavsiye etmekten geri kalmaz, iç işlerini düzeltmeyen bir devletin çeşitli devletlerden kurtulamayacağını, şan ve şerefının gerçek ve devamlı olamayacağını, dışarıda da itibar ve onurunun kalmayacağından politikasının parlamayacağını defalarca söylemiş ve yazmış olduğundan, Osmanlı Devleti'nin yaptığı Tanzimat ve Islahatı yerinde bulunduğu gibi uygulaması hakkında da kafasında birtakım tasarıları vardı” (Şeref 1985: 97–98).

Metternich, Avusturya'nın İstanbul elçisi Baron Von Sturmer'e gönderdiği mektupta Gülhane Hattı'nın bir anayasa değil, “Esas Prensipler Kararnamesi” olduğunu, Avrupa siyaset terminolojisinde buna “Magna Charta” dendiğini, ikisi arasında usul, şekil ve meydana getirdikleri sonuçlar açısından fark bulunduğunu ifade ettikten sonra, Gülhane Hattı'nı düzenleyen devlet adamlarını tebrik eder. Abdülmecit'in yaptığı hareketin hükümete temel olması gereken esasları ilan ettiği için, hem doğru hem de makul olduğunu belirtir. Ayrıca Gülhane Hattı prensiplerine göre adilâne, “aynı zamanda

her devlet için kanunların en birincisi olan dinî kanuna istinat” etmektedir (Şeref 1985: 24).

Metternich Avusturya’sı, Fransız İhtilali’nin getirdiği özgürlüklere, anayasal kurumlara, vatandaşlık düzeni ve bilincine, kitlenin siyasal katılımına karşı olan düzen demektir. Avusturya’nın aynı zamanda Avrupa’da sanayi, tarım, ticaret, bankacılık, ulaşım alanındaki yeniliklerinin sürükleyicisi olan başbakanı Metternich, mülkiyet ve kazanç güvenliğinin bulunmadığı, vergi adaletsizliğinin ve müsaderecinin görüldüğü eski Avrupa’nın tam tersidir ve böyle bir rejimin de sessizce ve kararlıca karşısındadır (Ortaylı 1983: 362).

Dış politikada hegemonyacı emellerini gerçekleştirmek için savaşlarda birbirinin toprağını zapt eden Avrupa devletlerinin dönemi Metternich’le bitmiştir. “Avrupa uyum içinde olmalı, birinin toprak bütünlüğünü ulusalcı ihtilaller tehdit ediyorsa, diğerleri bunu önlemelidir,” düsturu Metternich’indi. Bütüncü bir Avrupa ve Avrupalılık olgusunun mimarı da odur. Dış politikaya getirdiği bu sistem 1830’larda reformlarını gerçekleştirmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu’nu da yakından ilgilendirmekteydi. Osmanlı ülkelerinin bünyesi, Tanzimat yöneticilerini ona yakınlaştırmıştır. Kuşkusuz Tanzimatçılar, onun körü körüne izleyicisi değillerdi. Metternich’in Avrupa politikası, Osmanlı Devletinin bütünlüğü açısından Osmanlı devlet adamlarına çekici gelmiştir. Tanzimatçıların hariciye kanadıyla Metternich arasında dostluğa kadar uzanan ilişkinin nedeni budur. Sadık Rifat Paşa Viyana’dayken, çekiliciliğinden dolayı, onun fikir ve telkinlerini benimsemiştir. Metternich’in “İmparatorluk dış politikada güçlü olmak istiyorsa içte de düzeni sağlamalıdır” sözü Tanzimatçıların düsturu olmuştur. Adeta Metternich, Sadık Rifat Bey’e Ferman arifesinde Tanzimat’ın planını çizmiştir. Nitekim Tanzimat’ın ilanı sırasında görüşlerini soran Abdülmecit’e verdiği cevapta, Tanzimat hareketine olan takdirini belirtmiş ve bu hareketin tasvibe şayan bir gelişme olduğunu söylemiştir. Tanzimat aydınları yeniliklere uyum sağlamayı bildiklerinden ne yaşadıkları zamanda ne de tarihin önünde böyle bir yargıdan uzak kaldılar. Reformlarını desteklediği ölçüde Metternich’le iyi ilişki kurdular ama bu sınırın ötesinde onu ustalıkla dışladılar (Ortaylı 1983: 362–367). Buna rağmen Tanzimat’ın ve Tanzimat aydınının fikri alt yapısında Metternich’in önemli izlerini görmek mümkündür. Bir bakıma Metternich’in Tanzimat anlayışının fikir babalarından olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Reşit Paşa’nın iktidardan düşmesinden iki hafta sonra Metternich, İstanbul’daki sefirine ilginç bir yazı göndermişti. Yazıda, İmparatorluğu “çöken bir beden” olarak görmekte, çöküşün başlangıcını da Sultan Selim’in “Avrupa kopyası reformlar yapma hevesi”ne dayandırmaktadır. Ardından da Babıâli’nin dikkatini dinî kurumların saygınlığı üzerine çekmekte, zamana ayak uydurulmasını, idarî mekanizmanın yeniden kurulmasını, fakat yerine Osmanlı toplum yapısına uymayan şekiller vermeye kalkışılmamasını, Türk ve Müslüman olarak kalınmasını, dinin toleranslı ilkelerinden yararlanılmasını, Hıristiyan tebaaya tam himaye sağlanılmasını ve Gülhane Fermanı’yla verilen sözün tutulmasını tavsiye etmektedir. Yazının devamında, kanunların kesinlikle uygulanması, Batının

gösterdiği yollara aldirmeden amaçlara doğru yol alınması, Müslüman Doğunun yapısına uymayan modellerin aranmaması salık verilir. Engelhardt'ın "Fransa'ya karşı duyulan kıskançlığı açıkça ortaya koyan bu beklenmedik ders" dediği "tavsiyeler"e cevap, Sadık Rifat Paşa'dan gelir. Paşa; "[h]er türlü sarsıntıdan uzak temkinli ve sakin bir rejimi benimsemek" gerektiğini açıklar. Engelhardt'ın, "Babiâli'yi yalnızlığa davet eder görünen" dediği Metternich'e, Sadık Rifat Paşa'nın cevabı sert bir tonla biter: "Dıştan öğüt alırsız fakat iç işlerimize yapılacak bütün müdahalelere karşı çıkacağız" (Engelhardt 1976: 38–39). Buna göre, Osmanlı Devletinin dağılmasını, Batı'yı körü körüne taklit etmiş olmasına bağlayan kuvvetli ve mantıklı görüşü savunanlar ile Metternich arasında büyük bir uyum olduğu görülmektedir. Bu, aynı zamanda, Metternich'in samimiyetine inandığımız takdirde, *bizim bizden başka dostumuz yoktur* yaklaşımını da geçersiz kılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Metternich *bize* kurtuluşun gerçekçi reçetesini göstererek *dostane* bir yaklaşım sergilemiştir. Zaten Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile benzer sorunlar yaşaması, kendisi tarafından önerilen çözüm yollarının mantıklı ve ortak olmasını gerekli kılmaktaydı. Nitekim Avrupa'nın uyum içinde olması, birinin toprak bütünlüğünü ulusalcı ihtilallerin tehdit etmesi durumunda, diğerlerinin bunu önlemeye çalışması gerektiği yönündeki fikirleri de bu görüşü teyit etmektedir.

Tanzimat'ın mimarı, Gülhane Hattı'nı bizzat kaleme alan ve 3 Kasım 1839'da yerli yabancı bir topluluk önünde okuyan Mustafa Reşit Paşa iyi bir devlet adamı ve başarılı bir icracı, ancak düşünsel açıdan yetersiz biri olarak görülür. Ortaya koyduğu görüşler kendisinden değil, çevresindeki bürokratlardan, özellikle bu boşluğunu doldurabilecek güçteki mesai arkadaşı Sadık Rifat Paşa'dan gelmektedir (Kuran 1994: 137). Yabancı dil bilmemesine rağmen bu yeteneği sayesinde Avrupa medeniyeti hakkında doğru ve sağlam görüşler ortaya koyabilen Sadık Rifat Paşa, Kuran'a göre, "insan hakları risalesi ve muhtemelen konuşmalarıyla" Reşit Paşa'ya etki etmiştir (1994: 138–139). Mardin, Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nda ifade edilen görüşleri ile Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri arasındaki benzerliğin "büyük ihtimalle bu iki kişinin sıkı bir işbirliği içinde olması(na) ve fikirlerinin birbirini etkilemesi"ne bağlamaktadır (1996: 200). Metternich'in Sadık Rifat Paşa üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda Mustafa Reşit Paşa'nın da, gerek doğrudan doğruya gerekse Rifat Paşa kanalıyla bu etkiden beri olması düşünülemez. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir konu da, Kuran'ın ileri sürdüğü ve Mustafa Reşit Paşa'nın düşünsel anlamda yeterli bir birikime sahip olmadığı şeklindeki görüşleridir. Oysa aşağıda da görüleceği gibi Mustafa Reşit Paşa, sahip olduğu düşünsel birikim sayesinde padişahı ikna etmeyi başarmıştı. Bu birikimin oluşmasında başta Sadık Rifat Paşa olmak üzere dava arkadaşlarının etkisi olması bu gerçeği değiştirmez.

Mustafa Reşit Paşa gibi Sadık Rifat Paşa da Viyana'dayken (1837–1839) Avrupa'nın Conseil d'Etat (Devlet Konseyi) gibi danışma meclislerinden haberdardı. Yazdığı, *Avrupa Ahvâline Dair Risale*'de Tanzimat prensipleri paralelinde yaptığı kimi değerlendirmeler, Mustafa Reşit Paşa'yı etkilemişti (Seyitdanlioğlu 1994: 28).

Meclis-i Tanzimat'ın kuruluşu esnasında var olan iktidar çekişmeleri arasında Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği yeni Tanzimatçı nesil arasında Ali Fuad, Sadık Rifat, Süleyman ve Ahmet Cevdet Paşa gibi belirgin isimler vardı. Reşit Paşa'ya muhalefet eden grubun başını da Damat Mehmet Ali Paşa çekiyordu. 1839–1856 yılları arasındaki on altı yılda meclisteki bu didişme, on dört sadrazam değişikliğine neden olmuştur (Seyitdanlıoğlu 1994: 48). Ancak sadrazam değişikliklerini sadece bu çekişmeye bağlamak doğru değildir. Zira sadrazamların rahat çalışma şartlarına sahip olmadıkları, devlet içindeki ispiyon mekanizmasının onları rahat bırakmadığı, çağın ekonomik, siyasi ve askeri zorluklarının bir sadrazamın uzun süreli çalışmasını imkânsız hale getirdiği bilinmektedir. Bu denli gergin, çatışmalı bir ortamda Reşit Paşa, Avrupa'da uzun süre elçi olarak çalışmış ve gününün şartlarını en iyi kavramış devlet adamlarından biri olmanın avantajını kullanarak ikna edici telkinleri ve konuşmalarıyla Sultan Abdülmecit'i yanına almayı başarmıştır (Kaynar 1998: 168). Buradan hareketle Reşit Paşa'nın iyi bir devlet adamı ve başarılı bir icracı, ancak düşünsel açıdan yetersiz biri olarak görüldüğü, ortaya koyduğu görüşleri kendisinden değil, çevresindeki bürokratlardan, özellikle bu boşluğunu doldurabilecek güçteki mesai arkadaşı Sadık Rifat Paşa'dan geldiği şeklinde fikirlerin doğru bir tespit olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Çünkü Reşit Paşanın, Avrupa'da uzun süre elçi olarak çalışmış ve *gününiün şartlarını en iyi kavramış* devlet adamlarından biri olmanın avantajını kullanarak ikna edici telkinleri ve konuşmalarıyla Sultan Abdülmecit'i yanına almayı başardığı bilinmektedir. Nitekim padişahın, *paşaya çok mültefit davranması* da Mustafa Reşit Paşa'nın birikimli bir kişi olmasıyla alakalı olmalıdır. Bu konuda Reşat Kaynar, Reşit Paşa ve Abdülmecit ilişkisini şu sözlerle değerlendirmektedir: “Genç hükümdar, Reşit Paşa'ya çok mültefit davranıyor, fikirlerine kıymet veriyordu. Paşanın uzun müddet Avrupa'da bulunmuş olması, siyasî vaziyete herkesten ziyade vakıf bulunması diğer vükelâ ile aralarındaki farkı derhal meydana çıkarmış, nüfuzunu ve kıymetini arttırmıştı. Abdülmecit, Reşit Paşa'nın ikna edici sözlerinin ve doğru görüşlerinin tesiri altında kaldığından, Tanzimat fikirlerine müsait bulunmuştu. Hüsrev Paşa gibilerin muhalif ekseriyeti karşısında, Reşit Paşa kendisiyle hemfikir bulunan Ali Efendi, Sadık Rifat Paşa gibi bir iki kişi ile büyük ve çetin bir işe girişiyordu” (Kaynar 1998: 166–167).

Reşit Paşa, Tanzimat projesini gerçekleştirmek için sadece içeride zorluklarla karşılaşmıyordu. Aynı şekilde hedeflenen projenin Avrupa devletlerine tanıtılması, bununla Osmanlı lehine iyi bir etki meydana getirilmesi amacındaydı da. Çünkü “İlk safhalarında Tanzimat'ı teşhis eden Mustafa Reşit Paşa, imparatorluğu tehdit eden tehlikeleri iyi görmüş, Avrupa'yı temin etmenin ve itimadını kazanmanın acil bir mahiyet aldığı” anlamış ve “o vakte kadar Avrupa hey'et-i düvelliyesi haricinde yaşayan Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini muhafaza lüzumunu garp devletlerine kabul ettirmenin ve umumî muvazenede faydalı bir unsur olmasını temin eylemenin Tanzimat'la olabileceğini” anlamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın iyi icraat ve ıslahatının

olumlu tesirlerini, Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'yla uyandırmak istemiş ve "Mehmet Ali'ye müteveccih olanları" kazanmıştır (Kaynar 1998: 163).

Batılı hukuk ve devlet anlayışının Osmanlı toplumunda resmen kabulü 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Humâyûn'unun ilânıyla başlamıştır. Tanzimat Fermanı'nın "teorisyeni" (Türküne 1996: 65) olarak da vasıflandırılan Sadık Rifat Paşa'nın 1837-1839 yılları arasında Viyana elçiliği sırasında yazdığı *Avrupa Ahvâline Dair Risale*, Tanzimat Fermanı'nın ana ilham kaynağı olarak görülmektedir. Tanzimat, "gerçekte imparatorluğun bir zihniyet değiştirmesi, Türk toplumunun yeniden güç kazanma" hamlesidir (Kuran 1994: 137).

Genç Padişah "Abdülmecit'in Avrupa zihniyetine yabancı olmaması" (Kaynar 1998: 166), yapılması planlanan ıslahatlarda etkileyicili rolüyle bilinen Reşit Paşa tarafından Padişah'a önceden anlatılmış olması Tanzimat'ı kolaylaştıran etmenlerdendi.

Bürokrasi, devlet örgütünü düzenlemeyi tarihî amacı olarak görüyordu. Ama toplum hayatının tümünü kapsayacak bir değişim, çoğunun hafızalarını aşmaktaydı. Nihayet Tanzimat bürokrasisi, kanun ve düzen devleti getirmek amacındaydı. Yaşadığı dönemi bir çığır olarak görüp adlandıran Tanzimat adamı, buna rağmen hiç de radikal değildi (Ortaylı 1985a: 1545). Bu radikal olmayışın arkasında, Tanzimatçıların işini gerdiren çift yönlü bir durum vardı; dışarıdan batı emperyalistleri, içeriden halkın muhalefeti, uğraşmak zorunda oldukları iki önemli faktördü. Müslüman ve Hıristiyan bütün unsurlara hukukî eşitliği sağlamak için kanunların yenileşmesi, Avrupalılaşması lüzumu (Sevgi-Özcan 1996: 129), Tanzimat politikasının aşması gereken zorluklardı. Bu zorlukların düşündürücü yönlerinden biri ise şudur: Görünüşte söz konusu reformları isteyen, hatta bunun için Osmanlı Devletine çeşitli baskılar yapan Batı'nın emperyalist kanadının, gerçekte, devleti huzura ve refaha erdirmesi muhtemel yeniliklerin önünde ciddi bir engel teşkil etmiş olması son derece dikkate değerdir. Yöntem'e göre, Reşit Paşa'yı, memleketinde çağdaş bir veçhe kurmaya zorlayan etken, Osmanlı hükümetinin içeriden göçmesi ve dışarıdan parça parça didiklenmesiydi. Memleketi içeriden göçürten "kurûn-ı vustâî şark hayatı"ydı. Bu hayat asırlardan beri "tekâmülden geri kalmış, çürümüş bir taazzîden ibaretti"; dışarıdan didikleyen ise "asırlardan beri teceddütten teceddüde koşan Avrupa" idi. Reşit Paşa Türkiye'si, kendini "içine yuvarlandığı cehalet vartasından kurtarmak istiyordu." Ancak Tanzimat siyasetçilerinin "asrîliğin manasını kavrayamamış" olması, "asrîleşmek için işe başlayışı çok nakıs" kılıyordu. Aynı şey edebiyatta da kendini göstermektedir. "asrîlik lâıykıyla anlaşılmaz" ve "garp mukallidi Türk edebiyatı pek zaîf bir bünye ile pek aykırı yollara" sapar (Sevgi-Özcan 1996: 124).

Yöntem, Tanzimat'ın başarısız oluşunu şu şekilde açıklamaktadır: Avrupa skolâstik zihniyetten Rönesans ile kurtuldu. Makyavel, Bacon, Kopernik, Galile, ve benzerleri, yeni ufuklar açtı. Yeni düşünüş tarzı Reform'u doğurdu. Din ikiye bölündü, din mücadelesi, Avrupa tarihine kızıl sayfalar yazdırdı. Rönesans'tan, beşerin "bedî'i vicdanına" yansıyan ışıklardan (dünya klâsik edebiyatları) meydana çıktı. Biz öncelikle siyaseten ve ardından irfanen ve edeben çağdaşlaşmak istediğimiz zaman Avrupa bütün bu aşamaları aşmış, orada her memleket yeni felsefeyle, ilimle, yeni edebiyatla

donanmıştır. Bizim için her şey hazırды. Teceddüd siyasîleri içinde bu yeni hareketleri etrafıyla idrak etmiş kimse yoktu. Başta Reşit Paşa olmak üzere hepsi, işe yarım yamalak başladılar. O devrin siyasîleri içinde “en azimkâr Reşit Paşa ve biraz düşünebilen Rifat Paşa” idi. Fakat “bu azim ve düşünüş Garb’ın felsefesinden ilminden hisseyâb olamadığı için sürçmeden masun kalamadı. Ali ve Fuad Paşalar; garplaşmayı alafrangalaşmaktan ibaret sandılar. Bunlar aynı zamanda meşrutiyete de düşman idiler. Yeni kurulan mekteplerin yanı başında medreseler bütün köhneliğiyle yaşıyordu. Yeni mahkemelerin yanı başında dinî mahkemeler vardı. Siyaset dinden uzaklaşamadı. Sadrazamın yanı başında Şeyhülislam siyasete yine karışıyordu. Yeni Avrupaî edebiyat, divan edebiyatından kalan skolâstik dili devraldı. Frenkleri taklide başlayalıdan beri Avrupa şairlerinin, romancılarının huzuruna çıkacak adamlar yetiştiremedik. Çünkü asrın irfanı eski Arap-Acem kültürü gücünde memleketimize yerleşemedi. Yeni kurulacak kütüphanelerimiz, Batılı filozof, edip ve eleştirmenlerin eserleriyle dolacaktır (Sevgi-Özcan 1996: 124–127). Bu görüşleri, Yöntem 1926 yılında yazmıştır. Türkiye’de Batılılaşma sürecinin ikinci aşamasını yaşadığı dönemin başlangıcı olan Cumhuriyetin ilk yılları Canip’in din, hilafet, medrese, Şeyhülislam gibi konular için çizdiği olumsuz tabloyu, onun yaşadığı dönemin siyasî ortamı içinde düşünmek daha anlamlı olacaktır.

Batı medeniyetine hayranlık, taklitçilik ve akılcılık Tanzimatçı fikir yapısının üç önemli seçeneğini oluşturuyordu. Tanzimatçılar, yüzyıldan beri yerleşmiş Batı kurumları karşısında varlık alanında bulunma mücadelesine giriştiler. Tanzimatçılar arasında “aydın” tespit etmek istediğimizde aydın nitelikli çok az kişiyi bulabiliriz. Tanzimat dönemi devlet adamlarında imparatorluğun ıslahı şartının iyi bir padişah değil, değişen padişahların değişmiş kurumlara uyması kanaatinin müşterek bir inanç halinde görülmesi bu izahı doğrulayan bir gerçektir. Tanzimat’ın, her şeyden evvel bir kanunlaşma hareketi olduğunu söyleyenler bir bakıma bu fikri paylaşmışlardır. Bu dönemin en karakteristik yönlerinden birisi hiç şüphesiz memlekette kanun hâkimiyetinin kurulması ve sağlanması yolunda gösterilen büyük çabadır. Bu amaçla hemen her sahada yeni kanunlar çıkarılmıştır. Amaç, devlet otoritesinin sağlam bir esasa bağlanması ve keyfiliğe son verilmesidir. O kadar kanun çıkarılmıştır ki değil bunları uygulamak, bunların adlarını tam olarak öğrenmek bile bazen mümkün olamamıştır. Yeni çıkan kanunları uygulayabilecek kapasitede eleman bulunamadığından bu kanunlar gereği şekilde uygulanamamış ve beklenen amaç da gerçekleşmemiştir. Kanun üstünlüğünü hâkim kılmaya çalışan bir zihniyetin temsilcileri olan Babıâli, “sağlam bir hukuk devleti” kurma yolunda kanunsuzluklarla mücadeleye girişmiş, devleti daha ileri bir düzeye götürmek isteyen bazı aydınların mücadelesi bile, devlet otoritesinin yıpranmasına sebep olabileceği endişesiyle kanunî takibata uğramıştır (Şeref 1985: 10–11).

İşkence, müsadere ve esir ticaretinin kaldırılmasını, vergi adaletinin getirilmesini ve mecburi askerliğin düzene sokulmasını, Tanzimat’ın olumlu sonuçları olarak sayabiliriz (Kuran 1994: 138).

“Hürriyet” kavramını ilk defa *Takvim-i Vekâyi*’de Sadık Rifat Paşa kullanmıştır (Ülken 1992: 56). Sadık Rifat ve Mustafa Sami Efendi ile “medeniyet, temeddün, ünsiyet, me’nusiyet, teennüs” gibi kelimelerle hayatımıza yavaş yavaş sızmaya başlayan medeniyet (civilisation) kavramı (Akay 1998: 37–38) şunu ya da bunu düzeltmek değil, bir sistemden başka bir sisteme toptan geçiş anlamında ilk defa Sadık Rifat Paşa tarafından kavranmıştır (Berkes 1978: 200).

Hürriyetle beraber meşrutiyet ve insan hakları kavramlarına da yer veren Sadık Rifat, padişaha adaletle hükmetmesini tavsiye etmiş ve Abdülmecit ile Reşit Paşa’nın reformları üzerinde etkide bulunmuştur (Lewis 1993:142–151). Basın hürriyetinden de söz eden Paşa, bunun geniş tutulmasının “ezhânı ifsâd” edecek muzır bir şey olduğu görüşünü de dile getirmiştir (Kuran 1994: 191). Rifat Paşa’nın en önemli reform tasarısının ana kaynağı ve onun daha sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun refahı için gerekli reformları tartışırken sık sık öne sürdüğü tez, Napoleon Savaşları’nın sonundan bu yana Avrupalı Büyük Güçler tarafından Avrupa’da yeni bir sistemin tatbik edilmekte olduğu idi. Medeniyet olarak da adlandırılan bu sistem, devletler arasında dostça ilişkileri ve barışı koruma kararlılığına dayalı idi. Sistem, savaşların sebep olduğu tahribatı onarmayı ve bütün teb’anın refahını arttırmaya çalışmayı hedef almıştı (Mardin 1996: 209).

Paşa’nın barışı refahla eşitleme türündeki formülasyon üzerindeki vurgusu, kesin olarak bir yenilik anlamına gelmekteydi. *Avrupa Ahvâline Dair Risale’de*, Avrupa’da, devlet ve hükümdarlarına göre mevcut düzenin kurulmasında üç temel ilke olduğunu belirtir:

1. Halkın ve memleketin huzuru,
2. Hazinesinin kuvvetli tutulması,
3. Askeri güç sahibi olmak (Kurdakul 1987: 57).

Bu üç ilkenin toplumda geçerli hale getirilmesine en önemli engelin “savaş” olduğunu belirtir. O, savaşı anlamsız bulur, savaşmanın ancak bir istilaya uğrama durumunda gerekli olduğunu, toprak kazanmak amacıyla yapılan savaşın cinayet olduğunu söyler.

Toplumsal hayatın ağırlık merkezini “insan”a kaydırmasıyla, Fransız ihtilalinden sonra Avrupa’ya yayılan fikirlerle büyük bir münasebeti olduğunu ve bunu memlekette tam da ihtiyaç duyulan zamanda ortaya koyar. Böylece “insan hakkı” fikri, muntazam ve mazbut bir konum telakkisiyle yeni bir devlet teşkilatını kurmak fikrini kendiliğinden getirir (Tanpınar 1998: 121–122).

Paşa’nın yazılarında “the people”ın, geniş bir şekilde “halk” olarak kullanılışı ile karşılaşırız. Rifat Paşa aynı zamanda “özgürlük hakkı”nı (hukuk-ı lâzime-i hürriyet) ve “bütün teb’ayı” da zikreder. Aynı vurgular, Gülhane Hattı’nda da bulunabilir. Hatta; Osmanlı İmparatorluğu’nda, içinde Fransızca “liberté” kelimesini ifade üzere yeni icat edilmiş bir kelime olan “serbestiyet”in bulunduğu ilk vesikadır. “Teb’a” kelimesinin, “din farkı gözetmeksizin bütün yönetilen insanları” ifade etmek üzere ilk kez kullanılışı da bu fermenda gözükmektedir. Ayrıca Sadık Rifat Paşa, o zamana kadar “dinî grupları” çağrıştırmış bulunan “millet” kelimesini Fransızca “nation”ın karşılığı olarak kullanan ilk

Osmanlılardan biridir. O, “milletin menfaatleri”, “milletin hizmetçileri” ve “millele hizmet” gibi yeni ifade kalıpları oluşturdu (Mardin 1996: 213–214). “Düşmanlık tohumları eken zalim bir yönetimin, ihtilal ve anarşi biçeceği” şeklindeki formülü, Batı’dan Osmanlı siyaset edebiyatına mal eden Sadık Rifat Paşa’nın (Tunaya 1996: 61) “hükümdarın da hukuk-u millete tabi olması”ndan söz etmesi, Tanzimat dönemi bürokratlarının idarî, malî konular ve ceza hukuku alanında Avrupa hukuk mevzuatını kabule hazır bir zihniyete sahip olduğunu gösterir (Ortaylı 1995: 83).

O, devleti “hey’et-i muctemia adalet-i muntazama ve kuvve-i musliha” diye tanımladıktan sonra her devletin ve hükümetin gücünün, devamının ve dayanıklılığının temelinde adalet olduğunu söyler. Ona göre adalet; “esas-ı devlet”tir ve mutlaka “menfaat-ı umumîye-i mülk ve milletin hüsn-ı muhafazası kazıyyesi”dir (Kurdakul 1987: 57). “Hükümetler halk için mevzu olup yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir,” “bir devletin, tahrikçiler tarafından işlenen kötülükler karşısında kendisini sadece adil bir idare ile koruyabileceği”, “hükümünü zulümle yürüten bir hükümetin düşmanlarından çok kendi tebaasına dikkat etmesi gerektiği” anlamındaki ifadeler, Paşa’daki Avusturya kökenli halk ihtilali korkusunun göstergesidir (Mardin 1996: 210–211).

Hükümet ve devlete getirdiği tanımlarla Paşa, bu şekliyle hukuk temeline dayalı bir devlet ve hükümetin hizmet ediciliği oranında kalıcı olduğunu söyler. Paşa’nın, adalet kavramına yaptığı vurgu, bunun, halkın refahı, saadeti ve geleceği için olmazsa olmaz şartını gerekli kılar. Ona göre hükümdarlar, milletin huzurunu sağlamak, memleket ve hükümetin idaresi için her şeyden önce hoşgörü, vefa, erdem ve insana yaraşır sevecenliğe sahip olmalıdır.

Paşa, keyfi idarenin tamamıyla kaldırılmasını, adlî ve idarî kanunların tanzimini, askerlik, vergi gibi belli başlı halk mükellefiyetlerinin muayyen esaslara bağlanmasını devlet mefhumunun tabii tamamlayıcısı olan gayeler addeder. Paşanın “adalet halktan az vergi almak değildir, belki bütün haklara riayettir”, (Tanpınar 1998: 122) derken, *Bazı ıslahata dair Rifat Paşa merhumun ara sıra takdim etmiş olduğu bazı layihaların suretleridir*, başlığı altında, vergide bir orta yol bulunarak halktan fazla vergi alınmamasını da önerir (Sadık Rifat Paşa *Müntehâbât-ı Asar-I*: 3). Bunun dışında halkın terbiyesi, ordunun ve donanmanın tensik ve tanzimi, sanayinin himayesi vardır. O, Avrupa’daki himaye usulünün o memleketlerin sanayiine ne kadar faydalı olduğunu bilir. Az ithalata karşı bol ihracat, senelik vergi, ihtiraları himaye ve milli mamulâta rağbet gibi tedbirlerle onların zenginliğine nasıl hizmet edildiğini anlatır (Tanpınar 1998: 122).

Rifat Paşa, memurların sıradan durumlardan mevkilerini kaybetme uygulamasının son bulmasını istiyordu. Atılmayı gerektirecek mantıklı sebepler bulunsa bile, bu gibi atılmaların, onların şahsiyetlerini aşağılamak veya servetlerini müsadere etmek için bir bahane olarak kullanılmamasını istiyordu. Devlet mallarını yağmalamak için, baştan çıkarılamayacakları gerekçesiyle zengin ailelerden gelen memurların seçilmesini öngörüyordu (Mardin 1996: 209). Bunun yanında *Bazı ıslahata dair Rifat Paşa merhumun ara sıra takdim etmiş olduğu bazı layihaların suretleridir* başlığı altında,

karşılığı bulunmadıkça fazla ve gereksiz maaş tahsis edilmemesi gerektiğini savunmaktadır (Sadık Rifat Paşa *Müntehâbât-ı Asar-I*: 3).

Ayrıca seyfiye ve ilmiye sınıflarına verilmiş ayrıcalıkların kalemiye sınıfına da verilmesini ve kalemiyenin kesin bir rütbe hiyerarşisine göre tayin edilmesini talep ediyordu. Aynı zamanda memurların ancak rütbelerine uygun makamlara atanmalarını ve hiçbir devlet dairesine rütbesi düşük memurların tayin edilmemesini, nişan alma haklarının güvenceye bağlanmasını ve kendilerine devlet protokolünde yer verilmesini de istemekteydi. Bu teklifler sultanın yetkilerini azaltırken, imparatorluk bürokrasisine yeni haklar vermekteydi (Mardin 1996: 209). Paşanın taleplerine dikkat edildiğinde bir kısmının günümüzde de hâlâ tam olarak temin edilememiş olduğu, dolayısıyla çağlardan bu yana süregelen bürokratik aksamaların devlet hayatında ciddi zaafiyetler meydana getirdiği, bunun da toplum hayatını olumsuz yönde etkilemeye devam ettiği görülmektedir.

Paşa'nın siyaset teorisinin ikinci yönünü oluşturan halkın refahı, tarım ve ticaretin gelişmesine yönelik ilk adımı temin etmek için Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Milletler Hukuku sistemi tarafından oluşturulan himaye ile mümkündü. Bu sistemle, sanat, zenaat ve ilimler ilerleyecekti. Çözüm ise barışçı yoldan geçiyordu (Mardin 1996: 209–210).

Sadık Rifat Paşa, 1838 tarihli layihanın 8. maddesinde eğitim ile ilgili görüşlerini dile getirir: “Ahâli-i Şarkıyye’de ekseriya kabiliyet-i zatiyye olarak her hünerin tahsili kendilerince eshel bulunduğundan imkân-ı mertebe halkın ilm ü ahlâk cihetiyle terbiyesi esbâb-ı mukteziyenin vücuda getirilmesi elzem olduğu misillü ale’l-umûm avâm-ı nâsın dahi her şeyi yani üzerlerine lâzım olmayan bazı dekâyıkı bilmeleri bir nevi serbestiyet ve nihayetinde adem-i itâat gibi mehâziri mûcib olabileceğine nazaran o makûlelerin çok şey dahi öğrenmeleri iktiza etmeyüp, yazı okuyup yazmak derecesine kadar tahsilleriyle iktifa” (Yöntem 1995: 126).

Rifat Paşa coğrafyanın, fiziğin, maden ve hayvan bilimlerinin öğretildiği Avusturya okullarını takdir eder (Mardin 1996: 211). Mesela devlet madenlerinin daha iyi imal edilmesine gayret edilmesi ve hatta devletin büyük madenlerinden en *nemâ-dâr* olan Ergani Madenleri gibi devlet madenlerinin, mühendisler vasıtasıyla Avrupa'nın maden usullerine uygun olarak imal ve üretilmesinin, toprağın altında mevcut ve bulunması muhtemel çeşitli madenlerin ortaya çıkarılması için maden meclisinde görüşme yapılmasının, maden rezervlerinin ekonomiye kazandırılmasında büyük önem taşıdığına vurgu yapmaktadır (Sadık Rifat Paşa, *Müntehâbât-ı Asar-I*: 3).

Öte yandan küçük büyük bürokratların ve subayların her suretle bilgi elde etmesini istemektedir. Viyana sonrasında yazdıklarında ise bu görüşlerinden vazgeçerek, halkın eğitilmesinin gereğinden bahsetmektedir. (Kurdakul, 1987: 60). Buradan hareketle paşanın Viyana tecrübesinin gerek devletin dönüştürülmesi gerekse halkın refahının sağlanması konularındaki görüşlerinin olgunlaşması bakımından bir dönüm noktası olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sadık Rifat Paşa, Batı siyasî düşüncesini Osmanlı yüksek memurlarına yönelik bir şekilde sistematik olarak değerlendiren ilk Osmanlı düşünürüdür (Mardin 1996: 84) Kuran, Mardin'in bu yargısına "İbrahim Müteferrika dışında" (Mardin 1996: 216) kaydını koymaktadır.

Gerçekten de Sadık Rifat Paşa'nın çağdaşı, Mustafa Sami Efendi gözlemlediği 19. asır Avrupa'sının, sömürge faaliyetleriyle kıtaya taşıdığı zenginlik kaynaklarının memuriyet ve refahın artmasındaki mühim rolünü ve yerini görmek yerine, safdilâne bir hayranlık duygusu beslemektedir. Onda derinliğine bir tahlil görülmez. Sadık Rifat Paşa, gerek *İtalya Sefaretnamesi*'nde gerekse *Avrupa Ahvaline Dair Risale'de* Batı karşısında daha temkinli, tahlil ve tenkitlerinde mukayeseye daha çok yer veren bir bakış açısı kendisini gösterir (Andı 1996: 36–37).

Sadık Rifat Paşa, yazılarında Avrupa'nın özellikleri arasında; din özgürlüğünü, hükümet yönetimindeki düzeni, memurların dürüstlüğünü, eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlığını, halkın eğitiminde kitap ve matbaanın önemini, sermaye yatırımlarının teşvikini, buhar gücü kullanılışını, demiryollarını, bankaları, posta hizmetlerini, otel ve lokantaların temizliğini, eğlence ve müziğin önemini, yoksullar ve hastalar için kurulmuş kurumları sayar. Fakat bunlardan başka asıl söylemek istediği bir yenilik olan nokta daha vardır. Rifat Paşa, Avrupa uygarlığının dıştan kolaylıkla gözüken bu dış görünüşlerinin altında bulunan ve onu Batı dışı uygarlıklardan ayıran yanı belki ilk sezen devlet adamı olarak şunu anlatmaya çalışıyor: Reform davası, her şeyden önce bir düşünce biçimi sorunudur. Geleneğe bağlı, keyfî bir sistemden farklı olarak, Avrupa'da hâkim olan rasyonel devlet yönetimidir ve insan tabiatına, insan tabii haklarına dayanır (Berkes 1978: 99–100).

İçte ve dışta izlenecek politikalarda Sadık Rifat Paşa, Reşit Paşa'dan yana tavrını daima korur. 16 Ağustos 1838 tarihinde İngilizlerle ticaret anlaşması imzalandığında, konu üzerine Metternich'le görüşmesini İstanbul'a rapor ettiği mektupta; bu anlaşmaya karşı olmadığını açıklar. Aynı zamanda imparatorluğun kalkınmasında da kuzey memleketlerinin hilafına İngiltere'nin dostluk ve yardımının olacağını vurgulayarak Reşit Paşa politikasını güttüğünü gösterir (Kurdakul 1987: 56). "Avrupa Heyet-i Umumiyesi"ne girme konusunda da aynı siyasî çizgiyi sürdürür. Ancak o, bu noktada temkinli davranılmasını, yere ve zamana göre politikalar üretilmesini ister. "Avrupa Heyet-i Umumiyesi"ne girildiği takdirde, büyük devletlerin himayesi altına girilmemesine çok dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizer (Kurdakul 1987: 57). Lewis'in şu kaydı Kurdakul'un çala kalem yazıldığı izlenimini veren anekdotunu yanlışlar mahiyettedir: "1844'te Sadık Rifat Paşa, Stanford Canning'e şöyle diyordu: "Siyasi sorunlarda tamamen Avrupa'nın tavsiyesine uyacağız. Dini sorunlarda tam hürriyet isteriz. Din bizim kanunlarımızın temelidir. Hükümetimizin ilkesidir; zatı şahane ona bizden daha fazla dokunamaz" (Mardin 1996:103).

Sonuç

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Sadık Mehmet Rifat Paşa, gerek bu dönem bürokrasisi içinde gerekse, yurt dışında edindiği deneyimlerle iş başında olduğu zaman dilimi içinde son derece etkili bir isim olarak dikkati çekmektedir. Avrupa'daki deneyimleri ve Metternich gibi etkili bir isimle etkileşimi, Osmanlı devletinde bu dönemde yapılması tasarlanan birçok yeniliğin düşünsel dayanağını da oluşturmuştur. Ancak son derece çalkantılı olan bu dönemde kabinenin sıklıkla değişmesi, Rifat Paşa'nın Mustafa Reşit Paşa ile birlikte yapmak istediği yeniliklerin önüne çıkmış önemli engellerden biridir.

Bir kanunlaştırma hareketi olarak görülen Tanzimat döneminde kanun hâkimiyetinin sağlanması için gösterdiği çabalarından dolayı Tanzimat Fermanı'nın teorisyeni olarak nitelenen Paşa, aynı zamanda devrinin siyasileri içinde en azimkâr olanlarından biriydi. Onun yönetim anlayışının temelinde insan yer alır. O, içeride yaşanan sorunların giderilmesi için harcadığı çabaların tümünde bu ilkeyi hep öne çıkarmıştır. *Avrupa Ahvâline Dair Risale*'de, düzenin kurulmasında üç temel ilke benimser; memleketin ve halkın huzuru, hazinenin güçlü tutulması ve askeri güç sahibi olmak. Bundan dolayı savaşa karşı çıkar ve din farkı gözetmeksizin tüm tebaayı kapsayan özgürlük hakkına vurgu yapar. Memurların özlük haklarından vergilere kadar bir dizi düzenlemede halkın refahı ölçütünü hep esas alır. İnsanı hak ve ihtiyaçları ile akılcı bir devlet idaresi için tereddüt etmeksizin çaba harcamıştır. Kendi kuşağı gibi, çareyi servet, endüstri ve biliminden derin bir şekilde etkilendiği Avrupa'da arıyordu, Türkiye'nin buradaki refah seviyesine çıkması gerektiğinin bilincindeydi. Osmanlı devletinin yeniden yapılandırılması konusundaki temel yaklaşımı muhafazakârlıktı ve verimliliği esas almaktaydı. Medeniyetler arasında dostça ilişkileri ve barışı koruma kararlılığı düşüncesinin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin savaflara girmemesini ister, savafların sebep olduğu tahribatı onarmayı ve bütün tebaanın refahını arttırmaya çalışmayı hedef alan bir bakışa sahipti. Düşünce yapısının şekillenmesinde ve olgunlaşmasında Avrupa deneyiminin yanı sıra Metternich'in büyük etkisi olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Kaynaklar

- Abdurrahman Şeref (1985). *Tarih Müsâhebeleri*. (Sadeleştiren: Enver Koray). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akay, Hasan (1998). *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatı'nda Yeni Fikirler*. İstanbul: Kitabevi.
- Ali Fuad (1929). "Ricali Tanzimat'tan Rifat Paşa". *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*. I (II): 1-15.
- Altunış-Gürsoy, Belkıs (2006). "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü". *Bilgi*. (36): 139-163.
- Andı, M. Fâti (1996). *Bir Avrupa Bürokratinin Avrupa İzlenimleri Mustafa Sâmi Efendi ve Avrupa Risâlesi*. İstanbul: Kitabevi.

- Anonim (1994). “Metternich”. *Ana Britannica*. C.: XXII. İstanbul: 336–337.
- Berkes, Niyazi (1978). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Engelhardt, Ed. (1976). *Tanzimat*. (Çev: Ayda Düz). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- İnalcık, Halil (1985). “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C.: VI. İstanbul: 1536-1544.
- Kaynar, Reşat (1998). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kuran, Ercüment (1994). “Osmanlı İmparatorluğu’nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807–1857)”. *Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kurdakul, Necdet (1989). “Mehmet Sadık Rifat Paşa”. *Tarih ve Toplum*. (71): 56–62.
- Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Çev: Metin Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mardin, Şerif (1994). *Türk Modernleşmesi*. (Der.: M. Türköne-T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (Çev: Mümtaz’er Türköne vd.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Süreyyâ (1996). *Sicill-i Osmanî*. C.: II. (Yay.: Mustafa Keskin vd.). İstanbul: Sebil Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1983). “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”. *Prof. Fehmi Yavuz’a Armağan*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1985a). “Tanzimat”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C.: VI. İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1985b). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın.
- Parla, Jale (2001). “Tanzimat Edebiyatında Siyasi Fikirler”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. C.: I. (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları: 223–233.
- Sadık Rifat Paşa (1873–1874). *Müntehâbât-ı Asar*. İstanbul: Basımevi belirtilmemiş.
- Sevgi, Ahmet-Özcan Mustafa Haz.: (1996). *Prof. Ali Cânib Yöntem’in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*. Konya: Sözler Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1994). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Somel, Selçuk Akşin (2001) “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839–1913)”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. C.: I. (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları: 88–116.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1998). *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1996). *Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Arba Yayınları.

-
- Türküne, Mümtaz'er (1996). "Osmanlılar'da Islahat ve Teceddüt". *Osmanlı Ansiklopedisi*. C.: VI. İstanbul: İz Yayıncılık:7-145.
- Unat, Faik Reşit (1992). *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*. (Yay.: Bekir Sıtkı Baykal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülken, Hilmi Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.